

Стефанія ПАНЦЬО

СЛОВОВІРНІ ПАРАЛЕЛІ В ПОЛІСЬКИХ ТА ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ: ІМЕННИКОВІ ДЕРИВАТИ

У статті розглянуто словотвірні паралелі в поліських та лемківських говорах на матеріалі похідних іменників.

Ключові слова: *деривати, похідні іменники, словотвірні паралелі, словотворчі афікси.*

В українському діалектному словотворі сьогодні є чимало здобутків. Праці Г. Аркушина, С. Бевзенка, Я. Закревської, О. Захарків, К. Лук'янюка та інших стали тією підвалиною, яка дала поштовх для подальших досліджень. Це стосується вивчення словотвірних паралелей у різних українських говорах. Г. Аркушин у праці „Іменний словотвір західнополіського говору” наводить паралелі з інших українських діалектів.¹

С. Бевзенко зауважує, що досить чітко своїми словотвірними рисами виділяються південно-західні діалекти, меншою чіткістю характеризуються поліські діалекти.²

Для аналізу нами обрано похідні іменники лемківського та поліського говорів. Найвні лексикографічні праці багатьох говорів, записи текстів сьогодні мають практичну цінність для вивчення словотвірної системи відповідних говірок і дають корисний фактичний матеріал для порівняльних студій у галузі діалектного словотвору.

Наше дослідження побудоване на виявленні й описі паралельних та відмінних іменникових дериватів доволі територіально віддалених говорів різних діалектних наріч.

Відомо, що в живому мовленні з'являється нові поняття й відповідно слова, які їх позначають. Тому в говірках творення слів відбувається повсякчас. Лексикографічні праці фіксують не всі структури, нерідко ті, які функціонували в говорі до часу появи словників. Діалектолог П. Гриценко вважає, що диференціація говірок відчутніше простежується за даними словотвору.³

Відомо, що діалектний словотвір має певні особливості. У

¹ Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору: Монографія. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004. – 764 с.

² Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – С.90-91.

³ Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 102.

діалектному мовленні конструювання іменників відбувається за тими ж типами й моделями, що й у літературній мові. Утворення субстантивів усіх трьох родів однини та форм множини здійснюється здебільшого за допомогою наявних у літературній мові й говорах формантів. Однак у говорах функціонують і не властиві літературній мові окремі словотвірні типи.

В утворенні іменників у діалектах беруть участь твірні основи загальнонаціональні (відомі літературній мові й говорам). Чимало діалектних субстантивів мають загальнонаціональну твірну основу, проте для утворення похідних від цієї основи в літературній мові використовується інший суфікс.

У діалектній мові коло основ, які поєднуються з тими чи іншими формантами, ширше, ніж у літературній мові (і в семантичному, і в структурному планах). Як і в літературній мові, у говорах широко представлені паралельні утворення від однієї й тієї ж основи.

Дослідники словотвору сучасної української мови відзначають, що словотвірні процеси надто різноманітні. Вони спричинюють різні семантичні явища і зміни.⁴

У діалектному словотворі також відбувається подібне. Зіставлення окремих похідних іменників аналізованих говорів засвідчує певні закономірності творення похідних слів.

В обох говорах виявлено тотожну твірну базу й тотожні словотвірні суфікси. Похідні іменники мають однакове значення. Так, на позначення семи „братова, братова дружина” використовується дериват моделі „іменникова основа + -их(а)” – *братиха, братіха* [Л., 35; Пст.]. Пор. у тексті збірника „Тексти Чорнобильської зони”: *бра'тіху ха'вала / 'братову 'ж'інку*⁵; на позначення семи „вечорниці” вживається дериват моделі „іменникова основа + -к(и)” – *вечурки / вечурки* [Л., 42], *вечуркы / вечіркы* [П., 39]; на позначення семи „гусій; хлопець, який пасе гусей” функціонує похідний іменник, утворений за моделлю „іменникова основа + -ар” – *гусяр* [Л., 62; П., 64]; на позначення семи „склодув” уживається відоме в інших говорах похідне, утворене за моделлю „іменникова основа + -ник” – *гутник* [Л., 62; П., 64]. В обох говорах збережено архаїчну словотвірну структуру – *дворак „придворний слуга в пана”* [Л., 64; Пст.]. Пор. у

⁴ Нелюба А. Реалізація словотвірної категорії особи суфіксами з компонентом -ик // Четвертий міжнародний конгрес українців 26-29 серпня. – Одеса, 1999. Мовознавство. – К.: Університетське видавництво „Пulsари”, 2002. – С. 39-43.

⁵ Говірки Чорнобильської зони: Тексти. Упоряд.: Гриценко П.Ю. та ін. – К.: Довіра, 1996. – С. 191.

лемківському фольклорі: „Дворак, дворак, пишний дворак, Юж я буду жена твоя”.⁶ Аналогічними є утворення *креселко* „невеличкий стілець зі спинкою” [Л., 106; П., 149]; *кукуличка* „зозуля” [Л., 109; Пст.]; *мигавка* „блискавка” [Л., 254; П., 171]; *молодіж* „молодь” [Л., 121; П., 177]; *драпак* „розпушувач ґрунту” [Л., 69; П., 83]; *розчина* „залишена в діжці частина тіста для розчинення хліба” [Л., 187; П., 173], *закалец* „глевкий шар хліба” [Гчз, 361; П., 98]. Серед тотожних дериватів трапляються такі, що мають дещо відмінне значення. Пор.: *підпалок* – поліс. „корж із кислого тіста; перепічка” [Л., 245], лем. „корж, спечений перед полум’ям” [П., 233]. Наведені тотожні деривати утворені за допомогою активних суфіксів *-ар*, *-ак*, *-ник* і непродуктивних *-их(а)*, *-іх(а)*, *-іж*, *-ø*.

У діалектній мові використані здебільшого загальнонаціональні та менше говіркові твірні основи (*кукуля* „зозуля”).

Серед виявлених паралельних іменникових утворень в аналізованих говорах засвідчені й такі, що мають фонетичні відмінності, характерні для відповідного говору, або такі, які відрізняються морфологічними явищами, зокрема чергуванням звуків.

Сюди відносимо віддієслівні, відіменникові, відприкметникові суфіксальні деривати, утворені за різними моделями. Пор.: „замет, кучугура” – *заметь*, „суглоб” – *згиб* [Л., 82] і *згыб* [П., 112]; „останнє знесене куркою яйце, переважно невеликого розміру” – *знисок*, *знусок* [Л., 84], *знесок* [П., 119]; „глевкий шар хліба” – *закалец* [Гчз, 361; П., 98]; „кобила” – *кобиліца* [Л., 99], *кобылиця* [П., 140], „звіробій” – *крававник* [Л., 107], *кырвавник* [П., 136]; „кисле молоко” – *кисляк* [Л., 96], *кысляк* [П., 136], „сажотрус” – *каминар* [Л., 90], *коминяр* [Л., 143], „ласощі” – *лакотки* [Л., 112], *лакiтки* [Тил.], „єдина дочка” – *одиначка* [Л., 142], *єдиначка* [Тил.], „мертва людина” – *мняртвець* [Л., 243], *мертвець* [П., 173]; „сільніця” – *солонічка* [Л., 280], *сольничка* [П., 286], „очіпок” – *чепець* [Л., 244], *чепец* [Тил.] та деякі інші. Словотворчими засобами в цих похідних словах є суфікси: *-ак*, *-ар*, *-ець*, *-к(а)*, *-ник*, *-ø*, *-иц(я)*.

У досліджуваних говорах наявні структурно тотожні похідні іменники з цілком різним значенням. Такі деривати мають тотожну або дещо видозмінену твірну базу й тотожний формант. Напр.: *верхняк* „верхній брус” [Л., 44], „верхній камінь у жорнах” [П., 39]; *вовнянка* – „неїстівний гриб, подібний до рижика” [Л., 36]; „1. Велика хустка з чистої вовни. 2. Вовняна спідниця” [П., 51],

⁶ Українські народні пісні з Лемківщини / Заг. ред. С.Грици. – К.: Музична Україна, 1972. – С. 18.

заметь „хуртовина, метелиця” [Л., 28], *замет* „замет, кучугура” [П., 101], *зелень* „осіннє куцшування озимини” [Л., 83], *зелін* „зелень, зелені насадження” [П., 115], *критник* – буд. „покрівельник”. Мой брат критник буў харошой [Л., 107], *критник* „шнурок для підперизування кальсонів” [П., 150], *жалобниця* – стар. „уболівальниця” [Л., 72], „скаржниця, позивачка” [П., 89], *мазалник* „горщик, у якому тримають білу глину для мазання хати” [Л., 120], *мазальник* „щітка для вапна” [П., 166], *мешанка* „повторна оранка” [Л., 125], *мішанка* „різні рослини на одній ділянці” [П., 176], *молодец* – стар. „наймит, батрак” [Л., 128], „статний, здоровий чоловік” [П., 129], *сушня* „сушені фрукти” [Л., 245], „сушарка” [П., 297] тощо. У кількох дериватах спостерігається доволі широка семантика, в інших – звуження обсягу значень слова. Окремі аналогічні утворення в одному говорі називають осіб, а в іншому – предмети, позначають збірні поняття і предмети тощо. Засвідчені деривати утворені на базі прикметникових, частіше дієслівних основ за допомогою суфіксів: *-ø*, *-к(а)*, *-ник*, *-ець*, *-н(я)*, *-иц(я)*.

Паралельні утворення помічені від основ іменників різних лексико-семантичних груп, зокрема й абстрактних. Подібні деривати наявні в обох аналізованих говорах. Однак спочатку розглянемо деривати зі спільними (тотожними) твірними основами й відмінними афіксами. Виявлені похідні мають одне й те ж значення, пор.: „дівчина, взята на утримання ким-небудь” – *годованиця* [Л., 56], *годуванка* [П., 60]; „приміщення для голубів” – *голубовня* [Л., 57], *голубовник* [П., 61]; „дурман” – *дурец* [Л., 71], *дуриця* [П., 85]; „ворожбит, чаклун” – *ворожбіей* [Л., 39], *ворожиль* [П., 52]; „взуття на дерев’яній підосві” – *дерев’янки* [Л., 65], *дерев’яники*, *дерев’янци* [П., 74]; „зелений, недозрілий плід” – *зелепух*, *зелепун* [Л., 85], *зелюнка* [П., 115]; „юшка, суп із крупою” – *крупник* [Л., 108], *крупняк* [П., 151]; „жабурина” – *жабур* [Л., 72], *жаб’юрки* [П., 89], „курча” – *курєня*, *курчення* [Л., 255], *кура* [П., 154]; „снігопад” – *кура*, *курія*, *хуравія* [Л., 255], *курава*, *куравиця* [Тил.]; „неговірка, мовчазна людина” – *понура* [Л., 168], *понурак* [П., 244]; „дідилко” *цідилко*, *цідлок* [Л., 280], *цідило* [П., 344], „цибуля-сіянка” – *піддимка* [Л., 159], *димка* [П., 76], „холодець” – *студен* [Л., 206], *студенина* [П., 295].

У деривації аналізованих іменників брали участь різні афікси. У поліських дериватах – *-иц(я)*, *-овн(я)*, *-ец*, *-ей*, *-к*, *-ух*, *-ун*, *-ник*, *-ур*, *-ен(я)*, *-і(я)*, *-ок*, *-під*; у лемківських *-к*, *-ник*, *-иц(я)*, *-иль*, *-ц(і)*, *-ак*, *-ав(а)*, *-авиц(я)*, *-л(о)*. Отже, арсенал словотворчих засобів у поліських говорах різноманітніший і ширший, ніж у лемківських. Водночас обидва говори мають спільні суфікси *-иц(я)*, *-ец*, *-ник*, які сполучаються з різними основами.

До особливостей діалектного словотвору належать також

одномоделльні деривати із семантично тотожними твірними основами, проте різним їх матеріальним вираженням і з тотожним або дещо видозміненим чи різним значенням. Формантами при цьому виступають одні й ті ж засоби. Пор.: *грабачка* „жінка, яка грабає, громадить” [П., 62], *грабарка* „1. Лопатка для викидання землі. 2. Однокінний віз” [Л., 258]; „ручна масличка” – *масличка* [Л., 123], *масничка* [Пст.]; *лижник* „вовняна домоткана ковдра, якою закривають ліжко” [Л., 115], *лыжник* „полиця для ложок” [П., 160]; *резак* „черес плуга” [Л., 184], *різак* „гострий інструмент для різання чогось” [П., 266]; *позихачка* „позівання” [Л., 166], *позівачка* [Тил.]; *пчоловод* „бджоляр” [Л., 181], *пчеляр* [П., 264]; *рибака* „рибалка” [Л., 185], *рибар* [П., 268].

В обох говорах функціонують похідні іменники з подібною семантикою й дещо видозміненою твірною основою. Це стосується таких дериватів: *мочалка* „страва з борошна” [Л., 129] і *мачанка* „приправа до хліба” – „Мачанка з олію і цибулі” [П., 121]; *гладельниця* „терлиця” [Л., 55], *гладженниця* [П., 58], *зажарка* „заправка до страви” [Л., 80] і *запражка* [П., 103], *резанка* „біль у животі, дизентерія” [Л., 184] і *різавка* [П., 268]; *розводниця* „розлучена жінка” [П., 270] і *розлучанка* [П., 182]; *сечанка* „січена капуста” [Л., 193] і *сіканка*, *січенина* [П., 288].

Нами виявлено деривати з однаковими твірними основами, однак із різними формантами. Значення похідних іменників в обох говорах відрізняється: *витерка* „гумка” [Л., 45], *витерачка* „ганчірка” [П., 47], *глушиця* „глуха жінка” [Л., 56], *глушець* „глухий птах” [П., 69]; *закладцини* „обряд на відзначення будівництва нової хати” [Л., 78], *закладіня* „закладення будівництва” [П., 99], *кошелник* „той, хто плете кошики” [Л., 105], *кошикар* [П., 147], *міешань* „страва, приготовлена з сиру, сироватки і сметани” [Л., 127], *мішанина* „різні види м'ясних виробів” [П., 176].

Отже, в аналізованих говорах функціонують одні й ті ж моделі творення іменників. Водночас у деривації між говорами спостерігаються відмінності, які стосуються як інвентарю словотворчих засобів, так і продуктивності того чи іншого типу, моделі та їх лексемного наповнення. В утворених іменниках переважають міждіалектні та загальнономвні риси. Набір суфіксів свідчить про добре розвинену дериваційну систему обох діалектів.

Опрацювання діалектного матеріалу дозволить у подальшому виявити факти наявності-відсутності окремих словотвірних типів в діалектних мікросистемах, ступінь продуктивності одного й того ж типу в різних діалектах, поширення окремих дериватів на досліджуваних територіях, явища втрати первинного значення деяких іменників.

Список скорочень джерел

Л. – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – Вид-во НД. – К., 1978. – 260 с.

лем. – лемківський говір.

П. – Пиртей Петро. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування й підготовка до друку Є.Д. Турчин. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.

поліс. – поліський говір;

Пст. – с. Пстружне Галицького повіту на Лемківщині.

Тил. – с. Тилява Короснянського повіту на Лемківщині.

Stephaniya Pantso

The word building parallels in Polesie and Lemko dialects: noun derivatives.

The word building parallels in Polesie and Lemko dialects on the material of the derived nouns are considered in the article.

Keywords: *derivatives, derived nouns, word building parallels, derivational affixes.*

Стефания Панцьо

Словотворческие параллели в полесских и лемковских говорах: дериваты от имён существительных.

В статье рассматриваются словотворческие параллели в полесских и лемковских говорах на материале производных имён существительных.

Ключевые слова: *дериваты, словотворческие параллели, производные имена существительные, словотворческие аффиксы.*